

**ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԲԱՌԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ՄԱՆՈՒԿ ԱՐԵՂՅԱՆԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

ՀՏԴ 81

DOI: 10.56246/18294480-2023.14-19

ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ՎԱՐՍԻԿ

*ԳՊՀ, ՀՊՄՀ դասախոս, ԳԱԱ ԼԻ ավագ գիտաշխատող,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
էլփոստ՝ varsik.nersisyan@mail.ru*

Արդի հայերենի համաժամանակյա բառակազմության ոլորտում առկա մի շարք խնդիրների լուծման ուղիներ փնտրելու նպատակով պայմանավորված՝ անհրաժեշտություն կա անդրադառնալու տարբեր լեզվաբանների համապատասխան ուսումնասիրություններին, տեսական վերլուծություններին: Սույն ուսումնասիրությունը կատարելիս փորձ է արվել բացահայտել Մանուկ Աբեղյանի ընդհանուր մոտեցումներն ու սկզբունքները բառակազմության հարցերում, ներկայացնել բաղադրյալ բառերի՝ մասնավորապես բարդությունների դասակարգման վերաբերյալ նրա ըմբռնումներն ու սկզբունքները: Անդրադարձ է կատարվել հարցի վերաբերյալ այլ հեղափոխողների ուսումնասիրություններին ևս՝ ըստ անհրաժեշտության ներկայացնելով նրանց հիմնական եզրահանգումներն ու գնահատականները:

Մ. Աբեղյանը բառերն ըստ կազմության բաժանում է երկու տեսակի՝ պարզ և բաղադրյալ, բաղադրյալ բառերը՝ բարդ և ածանցական տեսակների: Բարդ բառերը սահմանում է որպես երկու բառից, ածանցական բառերը՝ մի բառից կամ արմատից և մի ածանցից կազմված բառեր: Բարդ բառերը բաժանում է հարադրական (հարադրական բայեր, բաղիյուսական հարադրություններ, կրկնավորներ), կցական և իսկական բարդությունների՝ դրանցից յուրաքանչյուրը ենթարկելով մանրակրկիտ վերլուծության, համապատասխանաբար ներկայացնելով բազմաթիվ օրինակներ: Առանձնացրել է նաև առաջադիրներով բաղադրություններ տեսակը:

Բանալի բառեր՝ Մանուկ Աբեղյան, բառակազմություն, արմատ, ածանց, բարդություն, բարդության տեսակներ:

Նշանավոր հայագետ Մանուկ Աբեղյանը (1865-1944), ինչպես հայտնի է, իր ուսումնասիրության նյութ է դարձրել հայ հին և միջին մատենագրությունը, հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, հայոց լեզուն: Մ. Աբեղյանի գիտական գործունեությանն անդրադարձել և իրենց գնահատականն են տվել տարբեր հայագետներ. գիտնականի կյանքը և գործունեությունն առանձին ուսումնասիրության նյութ են դարձել Սարգիս Հարությունյանի կողմից, որի գնահատմամբ՝ **«Աբեղյանի լեզվաբանական գործունեությունը շարունակությունն ու ավարտը եղավ այն պայքարի, որ բորբոքվել էր նախորդ հարյուրամյակի կեսերին գրաբարի և աշխարհաբարի կողմնակիցների միջև: Թեպետ այդ պայքարը զգալի լինելուց արտաքնապես դադարել էր, բայց խուլ ձևով շարունակում էր հարատևել մինչև ընթացիկ դարասկզբները, հասնելով նույնիսկ մեր օրերը»**¹:

Ըստ Հովհաննես Բարսեղյանի՝ **«Լինելով լեզվի խոշոր տեսաբան՝ Մ. Աբեղյանն զբաղվել է հայերենի բառային և քերականական կառուցվածքի համարյա բոլոր տեսական հարցերով, միաժամանակ այս կապակցությամբ անդրադարձել է լեզվի կառուցվածքի տրամաբանական և հոգեբանական բազմաթիվ իրակությունների. վերջապես, Մ. Աբեղյանը նաև մի շարք դասագրքերի հեղինակ է»**²: Աբեղյանը լեզվաբանական բազմաթիվ հոդվածների, աշխատությունների հեղինակ է, «...որոնք, ըստ մեծի մասի, աշխարհաբարի քերականության, ուղղագրության և այդպիսի գործնական ուսուցողական խնդիրների են վերաբերում: Այդ աշխատություններից են՝ **«Աշխարհաբարի քերականություն»** (Թիֆլիս, 1907, ք. Տպ. 1910), **«Աշխարհաբարի շարահիսութիւն»** (Վաղարշապատ, 1912), **«Գրաբարի համառոտ քերականություն»** (Վաղարշապատ, 1907, ք. տպ. 1936) դասագրքերը: **«Աշխարհաբարի հոլովները»**, (Վաղարշապատ, 1908), **«Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում»** (Վաղարշապատ, 1908) աշխատություններում ներկայացնում է հինգ հոլովի տեսությունը. երկրորդը նախորդի վերաբերյալ Ստ. Մալխասյանցի գրած քննադատության պատասխանն է, որում դարձյալ մերժում է հայցական հոլովի գոյությունը³: Աբեղյանի լեզվաբանական ուսումնասիրությունների արդյունքներն ամփոփված են նրա **«Հայոց լեզվի տեսություն»** (Երևան, 1931) արժեքավոր աշխատության մեջ:

¹ Ս. Հարությունյան, Մանուկ Աբեղյան. կյանքն ու գործը, Ե., 1979, էջ 487:

² Հ. Բարսեղյան, Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը, Ե., 1980, էջ 165:

³ Տե՛ս Է. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 2, Ե. 1962, էջ 134:

Այն բաղկացած է վեց մասից՝ ներածություն, հնչյունաբանություն, բառակազմություն, ձևաբանություն. վեցերորդ մասը, որ միայն հինգ էջ է գրավում, շարահյուսությունն է. այդ մասի համար հեղինակը հանձնարարում է յուր «Աշխարհաբարի շարահյուսություն»-ը⁴: Հայտնի է, որ Մ. Աբեղյանը քերականագիտության մեջ ստեղծել է այսպես կոչված ֆորմալիստական ուղղությունը, որի էությունը է. Աղայանը ձևակերպում է հետևյալ կերպ. «...բոլոր քերականական բնորոշումների հիմքում դնելով միայն ձևական առանձնահատկությունների սկզբունքը, նա խոսքի մասերի դասակարգման մեջ նույնացնում է. ա) գոյականներն ու դերանունները, բ) ածականները, մակբայները և դերբայները, որով և ընդունում է բառերի երեք խումբ (=երեք խոսքի մաս)... գոյականներ, ածականներ, բայեր. միջարկությունը, իբրև խոսքի մեջ ոչ մի պաշտոն չկատարող բառեր, հանում է խոսքի մասերի շարքից: Նույն սկզբունքից ելնելով, ուղղական ու հայցական հոլովը նույնացնում է իրար և չի ընդունում առանձին հայցական հոլովի գոյությունը աշխարհաբարում, սեռականն էլ նույնացնում է տրականին: Բայը նույնացնում է ստորոգյալի հետ, որով և իբրև բայ, փաստորեն ընդունում է միայն դիմավոր ձևերը, իսկ դերբայները բաժանում է ածականի զանազան խմբերի միջև: Այս սկզբունքներով էլ ահա ուսումնասիրում է աշխարհաբարի քերականական կառուցվածքը, բառակազմությունը, հնչյունաբանությունը»⁵: Եթե «Աշխարհաբարի քերականության» և «Աշխարհաբարի շարահյուսության» մեջ «Աբեղյանը արևելահայերենի իրակությունները քննում է համաժամանակյա (սինխրոնիկ) մեթոդով և բավարարվում է մեծ մասամբ լեզվի բաղադրիչ մասերի նկարագրությամբ և նրանց բաղադրության օրենքների սահմանումով միայն, ապա «Հայոց լեզվի տեսության» մեջ նա կիրառում է հետազոտության տարժամանակյա (դիսխրոնիկ) մեթոդը և արևելահայերենի հնչյունաբանական, բառագիտական ու ձևաբանական իրակությունները ուսումնասիրում նրանց պատմական զարգացման ընթացքում: Նա այստեղ լեզվական բաղադրիչների ոչ միայն նկարագրող է և դրանց բաղադրությունների օրենքները սահմանող, այլև դրանց **գիտական մեկնաբանող**»⁶:

Անդրադառնալով բառակազմության հարցերի քննությանը՝ Ս. Հարությունյանն իրավացիորեն նշում է, որ մինչև Աբեղյանը հայերենի բառակազ-

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Նշվ. Աշխ., էջ 148:

⁶ Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 553:

մական համակարգը մշակել էին գրաբարի քերականներ Գ. Ավետիքյանը, Ա. Բագրատունին, իսկ նոր հայերենի հետազոտողներն (Ա. Այտընյան, Ստ. Պալասանյան) «իրենց անդրանիկ քերականություններում արդեն կարևոր տեղ էին հատկացնում աշխարհաբարի բառակազմության ձևերին»: Հարությունյանը համառոտ ներկայացնում է, թե այս ուղղությամբ ինչ աշխատանքներ են կատարել վերջիններս, և թե ինչ սկզբունքով է Աբեղյանը բաժանել բառերն ըստ կազմության, ինչ փոփոխություններ է կատարել **«Հայոց լեզվի տեսության»** մեջ **«Աշխարհաբարի քերականության»** համեմատությամբ⁷: **««Աշխարհաբարի քերականություն»-ը, որ կարելի է որակել Աբեղյանի քերականագիտական համակարգի ու հասկացությունների խտացված միկրոաշխարհ, իր հետ բերում էր նաև նոր հայերենի բառակազմության նրա մշակած այն սխեմանը իբրև հիմնականի, որն իր մարմնավորումը գտավ փոքր-ինչ ուշ գրված «Հայոց լեզվի տեսության» մեջ»**⁸: Թեև քերականագիտական այդ ուղղությունը (ֆորմալիստական) մերժելի է և վաղուց մերժվել է, սակայն **«Մ. Աբեղյանն էր, որ խորապես ուսումնասիրելով աշխարհաբարը, կարողացավ հրաժարվել գրաբարյան կամ կիսագրաբարյան քերականական սխեմաներից, աշխարհաբարի քերականությունն ուսումնասիրելով ինքն իրենով և իր մեջ, որպես յուրահատուկ համակարգ, և ստեղծել այդ համակարգն արտացոլող քերականական սխեման՝ անկախ գրաբարյան սխեմայից»**⁹: Ըստ Է. Աղայանի՝ **«Հայ քերականագիտական գրականության մեջ անուշադրության մատնված բնագավառներից մեկն է եղել բառագիտությունը: Մենք ունեցել ենք հիանալի բառարաններ, բայց չենք ունեցել բառագիտություն: Մ. Աբեղյանն իր ուսումնասիրություններով հիմնադրեց բառագիտությունը որպես լեզվի գիտական ուսումնասիրության կարևորագույն ճյուղերից մեկը՝ իր երկու բաժիններով (իմաստաբանություն և բառակազմություն), և վերջին տարիներում այդ ուղղությամբ կատարված աշխատանքները դեռ հեռու են տեսական այն մակարդակին հասնելուց, որ ներկայացնում են «Հայոց լեզվի տեսություն» աշխատության «Բառերի նշանակությունը (իմաստաբանություն)» և «Բառակազմություն» գլուխները» (ընդգծումը՝ Վ. Ն.)**¹⁰: Է. Աղայանի գնահատմամբ՝

⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 572-573:

⁸ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 573:

⁹ Է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 149-150:

¹⁰ Նշվ. աշխ., էջ 151:

«...երես Ս. Պալասանյանը ժամանակակից հայերենի գիտական ուսումնասիրության հիմքը դրեց, ապա Մ. Աբեղյանը ստեղծեց ժամանակակից հայոց լեզվի գիտական քերականությունը»¹¹:

Ինչպես նշում է Հ. Բարսեղյանը, «Մ. Աբեղյանի քերականական համակարգում լեզվական վերլուծության հիմնական միավորը բառն է: Քերականության երեք մասերում (հնչաբանություն, բառագիտություն, շարահյուսություն) նա բառը ենթարկում է հնչյունական, բառագիտական և շարահյուսական վերլուծությունների»¹²: Ս. Հարությունյանն իրավացիորեն նկատում է, որ Այտընյանն իր ուսումնասիրություններով դառնում է աշխարհաբարի բառակազմական համակարգի առաջին գիտական մշակողը, իսկ Ստ. Պալասանյանը, հետևելով նրան, համառոտակի ուրվագծում է արևելահայերենի բառակազմության մի քանի ձևեր: Չնայած դրան՝ հայոց լեզվի բառակազմության խոր ու համակարգված գիտական ուսումնասիրությունը պատկանում է Մ. Աբեղյանին¹³:

Բառակազմության հարցերին Աբեղյանն անդրադարձել է նախ «Աշխարհաբարի քերականութիւն» աշխատության մեջ՝ հետևյալ բաժիններում՝ «Բառերի տեսակներն ըստ կազմութեան», «Ձայնափոխութիւն», «Յօդակապ», «Ք ածանց», «Բարդութիւն», «Ածանցում», «Անորոշ դերբայի կազմութիւնը»՝ վերջինիս մեջ առանձին-առանձին անդրադառնալով «պարզ, սոսկածանց, բազմապատկական, պատճառական, կրատրական» բայերին¹⁴: Աշխատության մեջ բարդ բառերը սահմանվում են որպես երկու բառից կազմված, իսկ ածանցականները՝ մի բառից կամ արմատից և մի ածանցից կազմված բառեր¹⁵:

«Հայոց լեզվի տեսության» մեջ Մ. Աբեղյանը բառակազմության հարցերին անդրադարձել է նախ ներածական բաժնում՝ բնութագրելով լեզվական իրակություններն ընդհանրապես¹⁶, իսկ ավելի հանգամանորեն՝ «Բառակազմություն» բաժնում (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 167-297)՝ հետևյալ բաժանումներով՝ բառերի տեսակներն ըստ կազմության, հարադրական և կցական բար-

¹¹ Նշվ. աշխ., էջ 151-152:

¹² Հ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., էջ 166:

¹³ Տե՛ս Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 573:

¹⁴ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Աշխարհաբարի քերականութիւն, Դասագիրք ստորին դասարանների համար, Վաղարշապատ, 1906, էջ 79-95:

¹⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 80:

¹⁶ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն (այսուհետև՝ ՀԼՏ), Ե., 1965, էջ 5-12:

դություններ, իսկական բարդություն, առաջադիրներով բարդություններ, ածանցում, անվանական վերջածանցներ, դերբայական վերջածանցներ: Ներածական բաժնում ածանցների և վերջավորությունների տարբերությունները ցույց տալու նպատակով որպես օրինակ է բերում **քաղաք** բառի նշանակությունը՝ **ացի, ային, իկ** ածանցներով կազմված **քաղաքացի, քաղաքային, քաղաքիկ** բառերում, որոնցից և ոչ մեկը **քաղաք** չի նշանակում (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 6): «Դրանք բոլորովին տարբեր բառեր են տարբեր նշանակությամբ,—գրում է հայագետը,—դրա համար և այնպիսի ձևական մասերը, որոնցով կազմվում են տարբեր նշանակությամբ նոր բառեր, կոչվում են **բառակազմության ձևական մասեր** (մասնիկներ) կամ **ածանցներ** (ածանցական մասնիկներ), իսկ նրանցով կազմված բառերը կամ ձևերը՝ **բառակազմության ձևեր** կամ **ածանցական բառեր**» (ՀԼՏ, էջ 6): Ըստ Աբեղյանի՝ «Բառերի նյութական նշանակությունը ձևափոխող այսպիսի ընդհանուր հնչյունական մասերի նշանակությունը կոչվում է **ձևական նշանակություն**. ձևական նշանակություն ունեցող բառամասն ինքը կոչվում է ձևական մաս, իսկ իրական կամ նյութական նշանակություն ունեցող բառամասը՝ **բառի բուն**» (նույն տեղում): Նույն՝ **քաղաք** բառին ավելացնելով հոլովական վերջավորություններ՝ ցույց է տալիս, որ այդ դեպքում բառի նշանակությունը չի փոխվում: Նույնը ցույց է տալիս բայի խոնարհման վերջավորություններով: «Ուստի և այս երկրորդ տեսակի ձևական մասերը կոչվում են **բառափոխության ձևական մասեր** (մասնիկներ) կամ **վերջավորություններ**, իսկ նրանցով կազմված ձևերը՝ **բառափոխության ձևեր** կամ **բառաձևեր**» (ՀԼՏ, էջ 7): Բառաբները բաժանում է երկու տեսակի՝ «1. **ածանցական բներ**, որոնք իրենց կողմից կազմված են մի բնից և մի ձևական մասից (լինի ածանց թե վերջավորություն), և 2. **նախատիպ կամ արմատական բներ**, որոնք այլևս չեն վերածվում բնի և ձևական մասի: Այս երկրորդ տեսակի բները կոչվում են նաև **բառերի արմատներ**, որոնց մեջ է պարունակում նույն խմբին պատկանող բառերի գլխավոր նյութական նշանակությունը» (ՀԼՏ, էջ 9): «**Բառերի արմատները որոշելիս**,— գրում է Աբեղյանը,— **պետք է միշտ նկատի ունենալ լեզվի զարգացման շրջանները, որովհետև լեզուն միշտ փոփոխվում է, ուստի ինչ որ արդի լեզվի մեջ արմատ է, լեզվի մի անցյալ շրջանում կարող է մի ածանցված բառ լինել. ինչպես օրինակ՝ «դանակ» բառը.... այժմ այլևս մեզ համար ածանցական բառ չէ, այլ մի արմատական բառ, քանի որ մեր լեզվի մեջ այժմ «դան» բառ չկա «դանակ» նշանակությամբ, և «դանակ» չի նշանակում փոքր դանակ, ինչպես որ եղել է հին**

լեզվի մեջ, երբ անկախ գործածվելիս է եղել «դան», որից «դանակ» նվազականը» (նույն տեղում): Նշում է, որ «հայերենի արմատները պետք է տարբերել լեզվաբանական կամ սկզբնական արմատներից, որոնք ստացվում են հնդեվրոպական լեզուների համեմատությամբ և մեր լեզվի ու սրան ցեղակից լեզուների հնագույն բաղադրիչ մասերն են» (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 9-10): Կարծում ենք՝ արմատների վերաբերյալ դիտարկումն արդիական է նաև մեր օրերում, քանզի երբեմն տարակարծություններ են առաջանում զանազան ուսումնական ձեռնարկներում բառակազմությանը վերաբերող առաջադրանքների առնչությամբ. զարմանալիորեն դրանցում երբեմն հայտնվում են բառեր, որոնց կազմությունը տարակարծությունների տեղիք է տալիս մասնագետների շրջանում, իսկ դպրոցահասակ սովորողներից, չգիտես ինչու, պահանջվում է որոշել տվյալ բառի կազմությունը, որ հաճախ արմատական է լինում և միայն ստուգաբանորեն է վերլուծելի: Արեղյանը նկատում է, որ «Լեզվի մեջ նոր արմատներ այլևս չեն ստեղծվում, բացի նմանաձայնության կամ բնաձայնության արմատներից, ինչպես՝ **գլլալ, դռռալ** և այլն, որոնց կազմությունը դեռևս կենդանի է՝ բնության թողած անմիջական տպավորության տակ. այլ եղած արմատներից և բառերից, որ հայերենին անցել են հնդեվրոպական նախալեզվից կամ առնվել են ուրիշ լեզուներից, կազմվել են և կազմվում են նոր բառեր» (ՀԼՏ, էջ 10):

«Բառերի տեսակներն ըստ կազմության» բաժնում ներկայացնում է **«Հին և նոր բաղադրություններ»** ենթաբաժինը, որտեղ տարբերակում է երկու տեսակի բաղադրություններ. մեկը՝ հին, մեռած բաղադրություններ, որոնք ծագում են հնդեվրոպական նախալեզվից և կամ նախագրաբարյան շրջանում կազմված են նախալեզվյան օրինակի համեմատ, և մյուսը՝ նոր, կենդանի բաղադրություններ, որոնք կազմված են գրաբարյան և ետգրաբարյան շրջաններում կա՛մ դարձյալ նախալեզվյան օրինակի համեմատ և կա՛մ սրանից անկախ, մեր լեզվի մեջ զարգացած եղանակով(տե՛ս ՀԼՏ, էջ 167-168): Որպես հին բաղադրությունների օրինակ է բերում **հլու (հու+լալ)+լու+լուր, լուի, լու»** «**լալ լսող**», **հմուտ (հու+գօր)** «**լալ գորեղ**», **հգօր (հու+մուտ)** «**լալ թափանցված մի բանի մեջ, ներհուն, խելամուտ**» քարացած ձևերը, որոնցում առկա է **հը+հու** արմատը, որը որպես անկախ բառ չէր գործածվում նաև գրաբարում(տե՛ս ՀԼՏ, էջ 167-168): Ինչպես խոսքի մասերի դասակարգման դեպքում է առաջնորդվում շարահյուսական սկզբուն-

քով¹⁷, այնպես էլ բարդության տեսակները ներկայացնելիս հիմք է ընդունում բաղադրիչների շարահյուսական կապը. հայերենի բարդ բառերը, ինչպես ընդհանրապես բոլոր բաղադրված բառերը, ծագում են երկու սկզբնապես ինքնուրույն բառերի այնպիսի շարահյուսական կապակցությունից, որ ըմբռնվում է իբրև մի առանձին բառական միություն, մեկ բառ՝ մեկ նշանակությամբ (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 169): Նկատում է, որ երբեմն դժվար է լինում տարբերակել «շարահյուսական կապակցությունը» բարդ բառերից, և դա հիմնավորում է նրանով, որ «...կան աստիճանավորումներ, մինչև որ երկու բառի շարահյուսական կապակցությունը զարգանա և իբրև մեկ բառ զգացվի: Օրինակ՝ մի ժամանակ աշխարհաբարում գրում էին առանձին-առանձին «այս օր» (ինչպես՝ *այս շաբաթ, այս ամիս, այս տարի*), իսկ այժմ գրում են միացած՝ «այսօր» (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 169): Այդ աստիճանավորումները նկատի ունենալով՝ բարդությունները բաժանում է երեք տեսակի՝ **հարադրություններ, կցական բարդություններ, իսկական բարդություններ**: «Հարադրական և կցական բարդություններ» բաժնում հարադրական բայերի մասին գրում է, որ դրանք հաճախ մեկ բառով են փոխարինվում (**բաց անել, բանալ**), թեև որոշ դեպքերում դրանք չեն փոխարինվում (**երես տալ, երես առնել**) (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 170): Հարադրական բայերը բաժանում է մի քանի տեսակի. 1. **Անել, լինել** բայերով և **մի հարադիրով կազմված**, որ որոշում է բայի բովանդակությունը, ինչպես՝ **ջանք անել (ջանալ), բան անել (բանել), ոտնակոխ լինել** ևն (տե՛ս նույն տեղում): 2. **Հարադրականներ**, որոնցում բայը պահում է իր նշանակությունը, և հարադիր մասը, «սովորաբար մի տեղական անուն կամ մակբայ, միայն ձևափոխում է, զորացնում կամ պարզում է բայի նշանակությունը, ինչպես՝ **դուրս գալ. վեր գալ** ևն» (տե՛ս նույն տեղում): «Այս բաղադրությունները համապատասխանում են օտար լեզուների նախաբայերով կազմված կամ նախդրավոր բայերին,— գրում է Աբեղյանը,— բայց մինչ ուրիշ լեզուների մեջ հարադիրը հաճախ բայից անբաժան մաս է դարձած, ինչպես ռուսերենում, կամ բայի հետ միանում է, երբեմն բաժանվում, ինչպես գերմաներենում է, մեր լեզվի մեջ այս կարգի բայերի հարադիր մասերն ավելի անկախություն ունին և միշտ անջատ են գրվում, ու խոնարհման ժամանակ հարադիրն ու բայը մեկմեկուց բաժանվում են օժանդակ «են» բայով» (ՀԼՏ, էջ 171): Թեև ժողովրդական խոսքում «կը» և «չը» ձևական մասնիկները դրվում են ոչ թե

¹⁷ Տե՛ս Հ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., էջ 163-205:

բայի, այլ հարադրի վրա... (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 171): 3. Կան բազմաթիվ հարադրական բայեր, որոնք իրենց հարադիր մասի հետ «սկզբնապես եղել են մտածության առանձին շուռ տված ձևեր, **շրջաբանական ասություններ**, բայց հետզհետե սրանց պատկերավոր կամ ձևավոր նշանակությունը և շարահյուսական կապակցությունը մթնել է, և այդպիսի կապակցություններն ստացել են վերացական բայերի իմաստ: Օր.՝ **պար գալ, պար ածել**, սկզբնապես մտածվել և ասվել են «ի պար գալ», «ի պար ածել», այսինքն՝ պարի մեջ գալ, պարի մեջ բերել («ածել» հին լեզվի մեջ նշանակում է «բերել»), ապա հետագայում ստացել են «պարել», «պարել տալ» նշանակությունը: Միաժամանակ նկատում է, որ «**Լեզվի մեջ եղած բոլոր շրջաբանական կապակցությունները կարելի է հարադրական բայ համարել, այլ միայն այնպիսիները, որոնց շարահյուսական կապակցության եղանակը այլևս զգալի է խոսողի համար, և կամ հարադիրը մենակ անկախ չի գործածվում**» (ՀԼՏ, էջ 173): Հարադրական է համարում նաև այնպիսի «դարձվածները», որոնց շարահյուսական կապակցությունը թեպետ հասկանալի է, բայց բայն ու հարադիրը միասին, իմաստի փոփոխությամբ, ստանում են մի նոր, ընդհանուր նշանակություն: Այսպիսի բայերի հարադիրը հոդ չի առնում, ինչպես՝ **վրեժ առնել, վրեժ խնդրել, երես տալ** ևն: «Այսպիսի կապակցությունները, երբ հարադիրը հոդ է առնում, դառնում են դարձյալ սովորական շարահյուսական. ինչպես՝ նա վրեժ առավ թշնամիներից, նա իր վրեժն առավ թշնամիներից: Ես նրան ձայն տվի. ես իմ ձայնը տվի նրան» (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 173): 4. **Միացած մի ընդհանուր նշանակություն են ստանում երկու բայի հարադրությունները:** Այս դեպքում էլ երկու կից բայերն առնվում են իբրև մեկ բայ, և գրության ժամանակ երկուսի մեջ ստորակետ դնելն ավելորդ է, օր.՝ **պոկվել ընկնել, մեռնել պրծնել, սովորել պրծնել**... ևն (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 174):

«**Կցական բարդություն հարադրական բայերից**» բաժնում հանգամանորեն ներկայացնում է գրաբարում իբրև հարադիր բայեր գործածված բայերից կցականների առաջացումը, բերում է համապատասխան օրինակներ՝ **ակն ածել՝** արդեն գրաբարում՝ **ակնածել** «պատկառել», **ի գործ ածել** «գործածել», որից՝ **գործածություն, հանձն առնել** (գրաբար՝ **յանձն առնուլ՝ հանձնառու, վրեժ խնդրել՝ վրեժխնդիր** ևն (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 174): Ժողովրդական լեզվի մեջ հաճախ կազմվում են կցական բարդություններ ոչ միայն հարադրական բայերից, այլև ամեն բայից ու իր լրացումից: Այսպիսի բարդությունները վերջից սովորաբար ունին մի ածանցական մասնիկ: Օրինակ՝

իրար անցնել-իրարանցում, սիրտ կոտրել- սիրտկոտրում... ևն (բերում է բազմաթիվ օրինակներ, Վ. Ն.)» (ՀՏ, էջ 175): Վերջում նշում է, որ երևույթը հատուկ է նաև նոր գրական հայերենին (տե՛ս ՀՏ, էջ 175):

«**Բաղիյուսական բարդություններ**» բաժնում գրում է. «Հաճախ նույնանիշ և համանիշ (մոտիկ նշանակություն ունեցող) բառերը «ու» (և) շաղկապով, կամ «առ» շաղկապի հարադրվելով՝ առնվում են իբրև մեկ բառական միավոր» (ՀՏ, էջ 176): «Այս հարաբերությամբ սաստկանում կամ զորանում է բառի իմաստը» (ՀՏ, էջ 176): Նշում է, որ այսպիսի բառերով կազմվում են նաև հարադիր բայեր՝ **ջարդ ու բուրդ անել, հալ ու մաշ լինել...** ևն: Առանց շաղկապի՝ կարող են գրվել գծիկով՝ **լոկ-մնջիկ, ցիր-ցան** ևն (տե՛ս ՀՏ, էջ 176): Այս կարգին է պատկանում նաև այնպիսի բառերի հարադրությունը, որոնք իրենց նշանակությամբ «որևէ առնչություն ունին միմյանց հետ», բայց հարադրվելով՝ չեն պահում յուրաքանչյուրն իր նշանակությունը, այլ միասին մի նոր ընդհանուր, երբեմն հավաքական իմաստով են առնվում իբրև մի բառական միություն: Միանում են «ու» (և) շաղկապով կամ գրվում են առանց կետադրության, երբեմն միանում են գծիկով. օր.՝ **աս ու լիս** (սկզբնապես՝ ասել ու լսել, ապա զրույց, խոսակցություն, ուրիշի վրա վայրիվերո զրույց), **եփ ու թուխ, կանաչ-կարմիր** (ծիածան), **ձյուն-ձմեռ** ևն: Մի առանձին տեսակ է համարում իրար հաջորդող թվականների (միավոր և տասնավոր) միացումները, որոնց մեջ թվականները չեն պահում իրենց նշանակությունը, այլ երկուսը միասին մի մերձական անորոշ թիվ են ցույց տալիս (**մեկ-երկու, մի-երկու, երկու-երեք, հիսուն-վաթսուն** ևն): Բաղիյուսական բարդությունները հոլովվում և հոդ են առնում որպես մեկ բառ՝ **անց ու դարձեր, անց ու դարձից** ևն (տե՛ս ՀՏ, էջ 176-177): Հանգամանորեն ներկայացնում է կցական բարդությունների առաջացումը բաղիյուսական հարադրություններից: «Մի անգամ, որ մեր լեզվական զգացումով հողի և հողովվելու նկատմամբ՝ բաղիյուսական հարադրություններն իբրև մի բառական միություն են ըմբռնվում, վերջիվերջո դրանք ձգտում են կցվելու իբրև մեկ բառ և մեկ դառնալու: Կան և այնպիսիները, որ արդեն միացած են գրվում իբրև մեկ բառ, ինչպես՝ կերուխում, անցուդարձ, եռուզեռ, ասուլիս, մինուճար: Կան և այնպիսիները, որ արդեն միշտ միացած են գրվում՝ այրուձի, առուտուր, տարութեր, երթևեկ, ելևէջ ևն» (ՀՏ, էջ 177): «Այսպիսի բառերի կցմանն իբրև հիմք ծառայում է ոչ միայն այն, որ դրանց նշանակությունը բոլորովին փոխվում է, և դրանք իբրև մեկ բառ են հոլովվում ու հոդ առնում, այլև այն, որ հարադրության անդամներից մեկը կամ երկուսն էլ մենակ ու

անկախ չեն գործածվում, կամ թե դրանցից նոր բառեր են կազմվում, որոնք միացած են գրվում, և այս նոր բառերի անալոգիայով նաև դրանց բունը միացած է գրվում: Այս պայմաններից մեկը միայն բավական է այդ բառերը միացած գրելու համար. բայց երբեմն ազդում են բոլոր պայմաններն էլ միասին: Օր.[՝] **առուտուր, առևտուր**, որ նշանակում է՝ առնել ու տալ, միացած է գրվում, որովհետև ստացել է «վաճառականության» նշանակություն, և դրանից էլ կազմված է **առևտրական բառը**» (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 177): Բերում է նմանատիպ մի շարք օրինակներ և բացատրում:

«Կցական բարդություններ վերադրի և իր գոյականի, այլև ուրիշ շարահյուսական կապակցությունների» բաժնում նախ անդրադառնում է **սեռական+վերադրի** կաղապարին՝ *հորեղբայր, մորեղբայր*: Գրում է, որ գրաբարից ունենք բառեր, որոնցում սեռականները հնացած են, և բառերը կորցրել են շարահյուսական նշանակությունները: Օր.[՝] *շանսապակ, շնջրի* (ջրշուն), *արենտեր* (արյունտեր) ևն (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 179): «Ավելի հաճախ միանում են իբրև մի բառ **ածական վերադրին ու իր գոյականը**, երբ առաջինը կամ ավելի երկրորդը իբրև անկախ բառ չի գործածվում, կամ երկուսից մի նոր նշանակությամբ բառ է կազմվում. ինչպես՝ *հարյուր ամ, հազար ամ, բայց հարյուրամյա, հազարամյա, հիսուն ամ, տասն ամ, բայց՝ հիսնամյակ, տասնամյակ... ևն*» (նույն տեղում): Այսպես և ուրիշ բարդություններ՝ *ամպհովանի, հինավուրց, կինարմատ ... ևն* (տե՛ս նույն տեղում): «Միացած գրվում են և ուրիշ բառեր, որոնց քերականական ձևերը հնացած են, կամ շարահյուսական կապակցությունները, մանավանդ երբ նախդիրներով են, անհասկանալի են, և կամ առնչվում են իբրև մի բառ մի նոր նշանակությամբ, օրինակ՝ այսուհետև, այնուհետև, որովհետև... ևն» (նույն տեղում): Կան հարադրություններ էլ, որ կազմված են ամբողջ խոսքերից, ինչպես՝ *որևէ, ովևէ, ինչևէ, ովևիցե, տերողորմյա* (համրիչ, հարմեղիկ)... ևն: Այսպես և ուրիշ բառի՝ հաճախ իրար հետ դրվելով՝ վերջիվերջո ձգտում են միանալու, ինչպես՝ **նաև (նա և), այլև (այլ և), նա՛մանավանդ** (տե՛ս նույն տեղում): Ե) Թվականները՝ **տասնումեկ, տասնևմեկ, տասներկու, ...տասնևեց, տասնյոթ** ևն: «Քսանից սկսած՝ «և» շաղկապով սովորաբար անջատ են գրվում՝ քսան և մեկ, քսաներկու ևն» (նույն տեղում): Որպես գծիկով գրվող բարդություններ է ներկայացնում **երկու-գլխանի, երեք-աչքանի, իր-ասածի, ոչ-գեղեցիկ** և նման բաղադրություններ (տե՛ս նույն տեղում):

Կրկնավորներ: Հարադրության մի առանձին տեսակն է նույն բառերի կրկնությունը, որով կազմվում են կրկնավոր բառերը: Կրկնվում են սովորա-

բար կարճ՝ միավանկ, երբեմն՝ «երկվանկ» բառերը, որոնք գրվում են ան-
ջատ, երբեմն միանում են «ու» (և) շաղկապով կամ գծիկով: Այնուհետև
առանձին-առանձին ներկայացնում է գոյականների կրկնությունները, որոն-
ցով կազմվում են «որակական ածականներ, որոնք կարող են իբրև մակբայ
գործածվել (կերպ կերպ, փունջ փունջ, թել թել ևն): Սրանք, ըստ Աբեղյանի,
բազմակիության, զանազանության նշանակություն են ստանում, ուստի սո-
վորաբար դրվում են հոգնակի գոյականի հետ (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 180-181): Դե-
րանունների կրկնությունները, սովորաբար «ու» շաղկապով, ստանում են
բազմակիության նշանակություններ, երբեմն ցույց են տալիս մենակ, առան-
ձին մի բան անելը, օրինակ՝ **ո՛վ ո՛վ, ո՛վ ու ո՛վ, ինձ ու ինձ** ևն(տե՛ս նույն
տեղում): Ածականների և մակբայների կրկնությունը սովորաբար սաստկաց-
նում է ածականների իմաստը՝ միացնելով նաև բազմակիության նշանակու-
թյունը, ուստի գործ են ածվում սովորաբար հոգնակի գոյականների հետ,
ինչպես՝ **ծանր ծանր խոսքեր, սուր սուր փշեր** ևն: Իբրև մակբայ գործածվե-
լիս ցույց են տալիս գործողության կրկնություն, երբեմն նաև՝ առարկայի վի-
ճակը, դրությունը, **մանր մանր փրթել, ուշ ուշ գալ, հիվանդ հիվանդ տե-
ղից վեր կացավ** ևն (տե՛ս նույն տեղում): Թվականների կրկնությունը, բացի
բազմակիությունից, ստանում է նաև բաշխական նշանակություն(տե՛ս ՀԼՏ,
էջ 182): **Հնչյունների կրկնությամբ կրկնավորները** ներկայացնում է հետ-
ևյալ բաժանումով. 1. Երկրորդ մասի մեջ ծայնավորը փոխվում է «ու» ծայնա-
վորի՝ **ծակ ու ծուկ (ծակծուկ), մարդ-մուրդ** ևն: 2. Երկրորդ մասի մեջ բաղա-
ծայնը փոխվում է ուրիշ բաղաձայնի, սովորաբար՝ «Մ», ինչպես՝ **հաց ու
մաց, սուտ-մուտ, պարապ-սարապ** ևն: 3. Երկրորդ մասի սկզբում ավելա-
նում է մի բաղաձայն, սովորաբար «Մ». ինչպես՝ ոլոր-մոլոր, **ավել-մավել** ևն:
4. Առաջին մասի սկզբում դուրս է ընկնում բառասկզբի բաղաձայնը՝ **այլուն-
փայլուն, ավալ-թավալ գալ, առոք-փառոք, ապաղ-ճապաղի գալ (հան-
կարծամահ լինել)՝ ճապաղել՝ փռվել** բայից, ևն: 5. Ածականների առաջին
վանկի փոփոխություն՝ **կափ-կանաչ, սեփ-սև** ևն (տե՛ս նույն տեղում):

«Կցական բարդություններ կրկնավորներից» ենթաբաժնում գրում է,
որ մեծ թվով կրկնավոր բառեր կան, որոնք միացած իբրև մեկ բառ են
գրվում, առավելապես այնպիսիները, որոնց քերականական կապակցությու-
նը մթազնաձ է կա՛մ նախդիրներով միանալու, կա՛մ հնչյունների փոփոխու-
թյան պատճառով, կա՛մ թե նրա համար, որ դրանցից նոր բառեր են
կազմվում՝ **գույնզգույն, պատիպատ, դեմառդեմ, թրթիռ, թրթռալ ևն, հին
լեզվից՝ հեղեղ, խորխորատ, միմյանց (մի մի)** ևն: Հին լեզվից ունենք նաև

իսկական բարդություններ՝ **շեղջաշեղջ, նորանոր** ևն (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 182-183): **Կրկնավոր կամ կրկնական բայերը** ցույց են տալիս գործողության կրկնություն կամ բազմազանություն. կազմվում են արմատի կրկնությամբ, հարադիրների դեպ-քում՝ հարադիրի կրկնությամբ՝ **վեր վեր ընկնել, ետ ետ գնալ, վառվռել, կցմցել** ևն (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 183): Այսպիսի կրկնավորներ հաճախ կազմվում են բնածայնություն ցույց տալու համար՝ **ճվճվալ, ծվծվալ** ևն, բաղաձայնների փոփոխությամբ՝ **թռվռալ, գոմռալ** ևն (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 184):

Նախդրավոր կազմությունների մասին գրում է. «Բայերի վրա դրվող նախդիրները կամ, ինչպես ասում են, «նախաբայերը»,—որ մեծ տեղ են բռնում հնդեվրոպական հին լեզուների մեջ, ինչպես՝ հունարենում ու լատիներենում, իսկ նոր լեզուներից՝ ռուսերենում ու գերմաներենում - հայերենում նախագրաբարյան շրջանում արդեն գործածությունից դուրս են եկել» (ՀԼՏ, էջ 184): «Նախդիրներին փոխանակել են սովորաբար մակբայները, ինչպես, օրինակ, գրաբարում՝ ի բաց գնալ, փակել ի ներքս... ևն, կամ նախդրով դերանուն խնդիրները, օրինակ՝ կոչել առ ինքն, առնուլ ընդ իւր ևն» (ՀԼՏ, էջ 184): **Ս,Դ, Ը** հոդով, ինչպես՝ **մեջը մտցնել, մոտս կանչեցի...** ևն (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 184): «Գրաբարում կան նաև սակավաթիվ բայեր, որոնց սկզբից միացած կա մի նախդիր: Այսպիսի բայերի մեծ մասը, սակայն, իսկական նախդրավոր բայեր չեն, այսինքն՝ նախաբայի և բայի հարադրությամբ չեն կազմված, այլ նախդիրները նախ դրված են անունների վրա, և ապա նոր կազմվել են բայեր այդ նախդիրը ունեցող անուններից» (ՀԼՏ, էջ 185): Այնուհետև առանձին–առանձին հանգամանորեն ներկայացնում է նախդրավոր կազմությունները. **զգեստնել, առշեղել, առձեռել, ըստանձնել, ընդբերանել ...** ևն (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 185-189):

Ինչպես իրավացիորեն նշում է Ս. Հարությունյանը, «Բառակազմության վերաբերյալ Աբեղյանի հայացքների տեսական խորությունն ու նրբությունները դրսևորվում են հատկապես **իսկական բարդությունները** քննելու ժամանակ, երբ բարդ բառերի նկատմամբ հայերենի հին ու նոր վիճակների պատմա-համեմատական վերլուծություններով երևան է հանում բառաբարդությունների առաջացման և զարգացման էական օրինաչափությունները»¹⁸:

Իսկական բարդությունները ներկայացնում է երեք կետերով. 1. «Բարդության երկու մասերի մեջ մտնում է Ա ձ.ը, որ կոչվում է հոդակապ. բայց երբ բաղադրիչ մասերից երկրորդը սկսվում է ձայնավորով (ա, օ, ու, է, ի, ը),

¹⁸ Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 578:

այն ժամանակ երկու բառի մեջ հոդակապ չի մտնում. ինչպես՝ զորագունդ, բայց՝ թանաքաման: Բառակազմի «յե» և «վո» կապակցությունների «յ» և «վ» հնչյուններն այս դեպքում դուրս են ընկնում. ինչպես՝ «յեկ», բայց «նորեկ», «վորակ», բայց՝ «վատորակ»: 2. Բարդության առաջին մասի համար առնվում է եզակի ուղղական հոլովը, օրինակ՝ **մարդ-ա-սեր**: 3. Բարդության առաջին անդամի վերջի փակ վանկի ձայնավորները մնալով անշեշտ՝ կրում են ձայնավորություն, օր.՝ **երկիր- երկրագունդ, թռչուն-թռչնորս, մատյան-մատենավար»** (<LS, էջ 189):

Հանգամանորեն ներկայացնում է հոդակապը, նրա ծագումը, գործածությունը (տե՛ս <LS, էջ 190-193): Հոդակապը ներկայացնում է որպես բառաբնի «ա» ձայնավոր. «Ինչքան էլ այս եղանակը ծագած է շարահյուսական կապակցությունից, չափսի կարծել, թե այդ եղանակով բարդված բառերը բոլորը շարահյուսական կապակցություն են կազմել. որովհետև նույնիսկ հնդեվրոպական մայր լեզվի այն շրջանում, երբ առանձին լեզուներ են առաջ եկել, գոյություն չի ունեցել **մաքուր** բուն առանց վերջավորության: Ուստի այս եղանակով բարդված բառերն ամենամեծ մասով անալոգիական կազմություններ են այնպիսի նախնական բաղադրությունների նմանությամբ, որոնք շարահյուսական կապակցությունից են ծագած եղել: Բացի այդ՝ բառաբնի «ա» ձայնավորն անալոգիայով անցել է և այնպիսի բառերի բարդության, որոնք «ա» ձայնավորով բուն չունին...» (<LS, էջ 190): Ներկայացնելով **անհոդակապ բարդությունները՝** նախ բերում է օրինակներ հին լեզվից, որոնցում կա հոդակապ, որը դուրս է ընկնում բառի աճմանը զուգընթաց, ինչպես՝ արծաթասեր- արծաթսիրություն, ընկերասեր-ընկերսիրություն ... ևն: Թե՛ հին, թե՛ նոր լեզվի մեջ կան բազմաթիվ բառեր, որոնք կազմված են բաղաձայնից առաջ առանց «ա» հոդակապի: «Այդ բառերի մի մասն ունին նաև հոդակապով ձևեր և հաճախ դժվար է որոշել, թե այդպիսի բառերը սկզբնապես առանց հոդակապի են կազմվել և հետագայում երկրորդաբար հոդակապով ձևեր են առաջ եկել, թե՛ ընդհակառակն, առանց հոդակապի ձևերը հոդակապով ձևերի սղումն են» (<LS, էջ 193): Իբրև օրինակ է բերում **խրատտու-խրատատու, զինավոր-զինվոր** և այլ բառեր: Սրանց կողքին կան նաև առանց հոդակապի՝ **ջրվեժ, ջրմուղ, ջրկալ ...** և այլ ձևեր (տե՛ս <LS, էջ 193): **Իսկական բարդությունների** կազմությունը ներկայացվում է հետևյալ կետերով. 1. **Գոյականի ու ածականի միացումով՝** *ծալպակաս, երեսբաց* ևն: 2. **Ածականի և գոյականի միացումով՝** *բացբերան, բացգլուխ, նեղսիրտ* ... ևն: 3. **Երկու գոյականի միացումով՝** *ջրիոր, արևմուտք* և այլ

բառերի անալոգիայով նաև՝ *մեջկապ, արևշող, բակդուռ ...* ևն: **4.Անվան և բայարմատի միացումով**, որ շատ սովորական է ժողովրդական լեզվում, մանավանդ երբ բայարմատի ետևից որևէ մասնիկ է լինում, ինչպես՝ **ի, իկ, ուկ, ում, անք, իչ, ուք, ոց, իք. ծամկալ, դեղդիր, քարհատ, ականջմորիկ, քրինձքամիկ, բանջարաբուսիկ** ևն (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 196):

Բարդության առաջին անդամը, ինչպես տեսանք, է՝ ուղղական հոլովը. 1. Գրաբարում կան բառեր, որոնք գործ են ածվում միշտ, կամ սովորաբար, հոգնակի ք-ով իբրև անեզական բառեր, օր.՝ *կառք, փառք, խելք, կյանք ...* ևն: Բառակազմության ժամանակ առնվում է սրանց եզակին՝ առանց ք-ի՝ *կառավար, փառապանծ, խելառ ...* ևն: Աշխարհաբարում ևս պահվում է այս կանոնը, թեև ք-ն այլևս հոգնակիի իմաստ չի արտահայտում: Կան նաև ք-ով կազմություններ՝ *կրծքաբաց, հանքատեր* ևն: 2. Այս նույն զարգացումն է առաջ եկել Ն, Ղ, Ր բներն ունեցող բառերի նկատմամբ՝ *ականատես, ակա-նակուռ*, բայց նաև՝ *ակնախորհրդ, ակնակապիճ* ևն: 3. Հին լեզվում «ըն» վերջացած բառերի վերջի «ըն» մասը նոր լեզվի մեջ դուրս է ընկել, օր.՝ ուսումն-ուսում, մատն, մատ ևն: Բառակազմության ժամանակ, ինչպես և հոգնակի թվի մեջ, սակավ բացառությամբ, այսպիսի բառերի վերջի «ն» տառը վերականգնվում է՝ ուսումնասեր, մատնացույց ևն: 4. Հարադրական բառերի կցումից, ինչպես տեսանք, կազմվում են կցական բարդություններ. դրանցից «կենսուսույց» բառը, ենթարկվելով ձայնափոխության, դառնում է՝ «կենսուսոյց»: Կան այսպիսի բազմաթիվ բառեր: Այսպիսով «կյանք» բառից բարդությունների համար առաջ է եկել *կեանս, կենս* ձևը, փոխանակ *կե-ան, կեն* ձևի (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 195-201):

Ձայնափոխությունը ներկայացնելիս նկատում է, որ երբ բառակազմու-թյան ժամանակ բառն աճում է, այսինքն՝ բառի վերջից նոր վանկ կամ վան-կեր են ավելանում, ձայնավորները, շեշտից զրկվելով, փոփոխության են են-թարկվում: Հանգամանորեն ներկայացնում է ձայնավորների և երկբարբառ-ների հնչյունափոխությունը, բերում համապատասխան օրինակներ (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 198-201): Բառակազմության ժամանակ բաղաձայնների փոփոխու-թյուն առաջ է գալիս միայն **ռ** և **ր** բաղաձայնների նկատմամբ, այն էլ հին լեզվի մեջ, այն է՝ արմատական Ն հնչյունից առաջ ընկնում է Ռ հնչյունը, բայց վերջինս, երբ հեռանում է Ն հնչյունից, դառնում է Ր. օրինակ՝ *ամառն-ամարան-ամարային* (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 201): Խոսելով իսկական բարդություննե-րի բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերության մասին՝ գրում է. «**Ինչ-քան էլ իսկական բարդության մեջ շարահյուսական կապակցության ձևն**

իբրև այնպիսին անհետացած է, բայց և այնպես երկու բաղադրիչ մասերի շարահյուսական հարաբերության զգացումը մնում է» (ՀԼՏ, էջ 201): Ըստ Արեղյանի՝ սակավաթիվ են համադասական հարաբերությամբ կապակցված բաղադրիչներով բարդությունները (*տեղափոխափ՝ տեղ ու փոքրափ, ազգափոխմ՝ ազգ ու փոխմ* ևն): Սովորաբար բարդության բաղադրիչների հարաբերությունը ստորադասական է (հացատուն, սևահող ևն) (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 201): Անվանական բաղադրություններն ըստ շարահյուսական հարաբերության բաժանում է հետևյալ կերպ. Ա. Գոյականների, ածականների, բայարմատների բարդություն գոյականների հետ. 1. **Ջորագունդ, անձրևաջուր, երկնականար** ևն, 2. **Սևահող, մեծամարդ, չորաթան** ևն, 3. **Զբոսավայր, ածաման, պահաման** ևն: 4. Գոյականների ու ածականների բաղադրություն ածականների հետ՝ **լուսապայծառ՝** լույսի պես պայծառ, մեծապայծառ՝ մեծապես պայծառ, սրտաբաց՝ սիրտը բաց ևն: Գ. Գոյականների և ածականների բաղադրությունը մի բայարմատի կամ բայաբնի հետ՝ 1. **Գերեզարձ՝** գերիների դառնալը, **զորաժողով՝** զորք ժողովելը, զորակոչ՝ զորքի մեջ կանչելը: 2. **Բազմաչարչար՝** շատ չարչարված, արագագնաց՝ արագ գնացող ևն: Երբ առաջին մասը գոյական է, ստանում է զանազան հոլովների, նախադրությունների, հետադրությունների նշանակություն: Ուղղականի նշանակությամբ՝ *սրտամեռ՝ սիրտը մեռած, տնաքանդ՝ տունը քանդված* ևն: Հայցականի և զանազան նախդիրների նշանակությամբ՝ *մարդասեր՝ մարդ սիրող, գեղնամուտ՝ գեղինը մտնող, երկնահաս՝ մինչև երկինք հասնող* ևն: Սեռականի նշանակությամբ՝ *ջրափար՝ ջրի փարած, գայլակեր՝ գայլի կերած* ևն: Տրականի նշանակությամբ՝ *գրավարժ՝ գրի վարժված, խավարասովոր* ևն: Բացառականի նշանակությամբ՝ *երկրաբույս՝ երկրից բուսած, հողածին՝ հողից ծնված* ևն: Գործիականի նշանակությամբ՝ *ալեգարդ՝ ալիքով զարդարված, ձյունապար՝ ձյունով պատած* ևն: Ներգոյականի նշանակությամբ՝ *խավարաբնակ՝ խավարում բնակող, տնասուն՝ տանը սնված* ևն: Հաճախ միևնույն բարդությունը կարող է տարբեր նշանակություններով հասկացվել, օրինակ՝ լավատես՝ 1. *լավը տեսնող*, 2. *լավ տեսնող* ևն (տե՛ս ՀԼՏ, էջ 202-207):

Ուշադրության արժանի է «Առաջադիրներով բաղադրություններ» բաժինը, որտեղ գրում է. «Առանձին տեղ են բռնում մի քանի մակբայներով կամ նրանց արմատներով և մի քանի բայարմատներով ու մասնիկներով բաղադրությունները, որոնք մասամբ կազմված են ուրիշ լեզուների «նախաբայավոր» կամ նախդրավոր բաղադրությունների նմանությամբ և նույնիսկ

երբեմն այնպես, որ հակառակ մեր սովորական բաղադրության եղանակին, երկրորդ բաղադրիչն է դառնում լրացում առաջինին: Օր.[՝] **միջագետք, արտակարգ, գերբնական, ստորերկրյա, մակբայ** նշանակում են՝ գետերի մեջ (գետամեջ), արտաքու կարգի կամ կարգից դուրս, բնականից վեր (գեր քան զբնական), գետնի տակի (գետնատակի), բայի վրա (դրվող)։ մինչդեռ սովորական բաղադրության եղանակով դրանք պիտի նշանակեին՝ միջի գետեր (ինչպես՝ միջաթաղ—միջի թաղ), դրսի կարգ, գերապես բնական ինչպես՝ (գերամաքուր, չափազանց մաքուր), ստորին կամ տակի երկրի, վրայի բայ (ինչպես՝ մակերևույթ—վրայի երևույթ)» (<ԼՏ, էջ 207-208): «Այդ ձևական բառերի նշանակությամբ բառերի մի մասը՝ **մեջ, վեր, վայր, առաջ, ետ, դեմ, շուրջ**, թե՛ գրաբարի և թե՛ աշխարհաբարի մեջ սովորական բառեր են, ետադրություններ կամ մակբայներ, որոնցով կազմվում են, ինչպես տեսանք, հարադրյալ բայեր և կցական բարդություններ (§80.2.81)։ սովորական բառեր են նաև՝ **փոխ, շար, նախ, ստոր, զույգ**, միայն բարդությունների մեջ սովորական նշանակությամբ չեն առնվում, ուրիշները՝ **անդր, այսր, բաց (ի բաց), պար, թափ, տար, հար (յար)** գրաբարից են մտած նոր գրական լեզվի մեջ, բայց մենակ իբրև անկախ բառ չեն բաց (ի բաց), պար, գեր թափ, տար, հար (յար) գրաբարից են նաև մնացածները՝ **արտ, ներ, մակ, դեր, ենթ, հակ, համ** (համայն), **համ** (զույգ), **վեր** (վերստին) **տրամ հեղ** (յեղ), **բաղ**, որոնք գրաբարում արդեն անկախ գործածություն չունին։ սրանք կամ կիրառությունից դուրս ընկած հին բառեր են, կամ մակբայների ու բայերի արմատներ։ Այս առաջադիր բառերի մի մասը դարձած են արդեն առաջադիր մասնիկներ կամ նախամասնիկներ։ այսպես են՝ **ենթ, համ, տրամ** են» (<ԼՏ, էջ 208): Նկատում է, որ այս ձևական բառերով ու մասնիկներով հունարենի հետևողությամբ բառեր են կազմել հունական դպրոցի թարգմանիչները՝ փիլիսոփայական լեզվի բառերը ճշտությամբ արտահայտելու համար, և այդ բառերի մեծ մասը «արվեստական» է համարում։ Յուրաքանչյուր առաջադիրի մասին հանգամանորեն խոսելուց հետո ներկայացնում է նաև օտարաբան կազմությունները։ Որպես առաջադիրներ է ներկայացնում՝ **անդր, առաջ, արտ, բաղ, բաց, գեր, դեմ, դեր, զույգ, թափ, թափա, թեր, թերա, կանուխ, հակ, համ, համայն, հար, հեղ, հետ, մակ, մեջ, մինչ, ենթ, ետ, հետ, նախ, ներ, շար, շաղ, շուրջ, պար, ստոր, վայր, վեր, տար, տրամ, փոխ**։ Որպես բացասական մասնիկներ է ներկայացնում **ան, ապ, դժ, տժ, տ, չ** (տե՛ս <ԼՏ, էջ 207-222):

Եզրակացություններ: Այսպիսով՝ Մ. Աբեղյանը բառերն ըստ կազմության բաժանում է երկու տեսակի՝ պարզ և բաղադրյալ, բաղադրյալ բառերը՝ բարդ և ածանցական տեսակների: Բարդ են այն բառերը, որ կազմված են երկու բառից, ածանցական բառերը կազմված են մի բառից կամ արմատից և մի ածանցից: Բարդ բառերը բաժանում է **հարադրական (հարադրական բայեր, բաղիյուսական հարադրություններ, կրկնավորներ), կցական և իսկական բարդությունների՝** դրանցից յուրաքանչյուրը ենթարկելով մանրակրկիտ քննության, ներկայացված բազմաթիվ օրինակների հանգամանալից վերլուծությամբ: Առանձնացրել է նաև **առաջադիրնով բաղադրություններ** տեսակը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Մ. Աբեղյան, Աշխարհաբարի քերականութիւն, Դասագիրք ստորին դասարանների համար, Վաղարշապատ, 1906:
2. Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965:
3. Է. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 2, Ե., 1962:
4. Հ. Բարսեղյան, Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը, Ե., 1980:
5. Ս. Հարությունյան, Մանուկ Աբեղյան. կյանքն ու գործը, Ե., 1979:

CLASSIFICATION OF COINED WORDS IN THE WORKS BY MANUK ABEGHYAN

NERSISYAN VARSIK

PHD in Philology, Associate Professor

GSU, ASPU lecturer, Senior Researcher at the NAS RA

Institute of Language

e-mail: varsik.nersisyan@mail.ru

In order to find ways to solve the issues in the sphere of synchronous word-formation of the Armenian language, there is a strong need to analyze relevant works and theoretical studies of various linguists. The author of the given paper has made an attempt to study Manuk Abeghyan's approaches and principles in the sphere of work-formation, to present his vision and principles of classifying the coined words, particularly, the compound words. In the framework of this paper, the author studies the works by other scholars as well, presenting their findings and evaluation, if necessary.

M. Abeghyan divides words into two types: simple and coined words. Coined words are classified into compound and affixal ones (words with affixes). According to Abeghyan, compound words are those consisting of two words and affixal words are those consisting of one word or root and one affix. Abeghyan brings forward his own classification of compound words dividing them into analytical (analytical verbs, syntactic relations, iterative), connective, native phrases. He studies each type in detail giving numerous examples. Abeghyan distinguishes a particular type which he calls “prefix combinations”.

Key words: *Manuk Abeghyan, word-formation (word building), root, affix, compound word, types of compound words.*

КЛАССИФИКАЦИЯ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ В ТРУДАХ МАНУКА АБЕГЯНА

НЕРСИСЯН ВАРСИК

*Кандидат филологических наук, доцент
Преподаватель ГГУ, АГПУ, старший научный сотрудник
Института языка НАН РА
электронная почта: varsik.nersisyan@mail.ru*

С целью нахождения путей решения проблем, существующих в сфере синхронного словообразования современного армянского языка, есть необходимость обратиться к соответствующим трудам и теоретическим исследованиям разных лингвистов. В ходе данного исследования автором была предпринята попытка выявить подходы и принципы Манука Абега́на в области словообразования, представить его понимание и принципы классификации производных и, в частности, сложных слов. В рамках статьи автор обращается и к трудам других исследователей, по мере необходимости представляя их выводы и оценки.

М. Абега́н слова по составу делит на два типа: простые и производные. Последние Абега́н делит на сложные и аффиксальные. Абега́н считает сложными слова, состоящие из двух слов, а аффиксальными – слова, состоящие из одного слова или корня и одного аффикса. Абега́н предлагает также свою классификацию сложных слов, группируя их в аналитические (аналитические сложные глаголы, соединительные сочетания, итеративные) и соединительные, исконные словосложения, детально исследуя каждый тип, приводя многочисленные примеры по каждому типу. Абега́н выделяет также отдельный тип, названный им «префиксальные сочетания».

Ключевые слова: Манук Абебян, словообразование, корень, аффикс, сложное слово, типы сложных слов.

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 08.09.2022թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 13.10.2022թ.:

Ընդունվել է տպագրության 29.03.2023թ.: